

ЖИЗЗАХ ВИЛОЯТИ ХУДУДЛАРИНИНГ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШИДА ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАР АҲОЛИСИНИНГ РОЛИ

Тоҗиева Зулхумор Назаровна

*ЎзМУ Иқтисодий ва ижтимоий география
кафедраси профессори, з.ф.д.*

Оманова Камола Ботир қизи

*ЎзМУ Иқтисодий ва ижтимоий география
кафедраси стажёр-ўқитувчиси*

Аҳоли сони динамикаси кўрсаткичлари маълум бир ҳудуд аҳолисининг вақт ичидаги ҳаракатини, унинг ўсиши, барқарорлашуви ва камайишини, ушбу ривожланишнинг асосий тенденцияларини аниқлаш имконини беради. Аҳоли сони динамикаси иқтисодий-ижтимоий ривожланишининг тарихий хусусиятларига, шунингдек, мамлакат ва дунёдаги сиёсий вазиятга боғлиқ бўлади. Маълумки, ҳар бир давлатнинг янги ривожланиш йўлига ўтишида иқтисодиётни изга тушуриш учун анча вақт керак бўлади.

Ушбу давр мобайнида мазкур давлатда айрим ижтимоий-иқтисодий муаммолар юзага келиши мумкин. Бу ҳолат, нафақат мамлакатнинг демографик жараёнлари ривожланишига, балки, аҳоли динамикаси ўзгаришига ҳам маълум миқдорда таъсир кўрсатади. Давлатимиз мустақилликка эришгандан сўнг, янги даврни, яъни бозор иқтисодиётига ўтиш, ўз ривожланиш йўлини танлаб олди. Айни шу даврда мамлакат аҳолисининг ривожланиши мамлакат иқтисодий ривожланиши билан биргаликда тараққий этди.

Мустақиллик йилларида Республикамизнинг бошқа вилоятлари сингари, Жиззах вилояти аҳоли сони динамикасида ҳам сезиларли ўзгаришлар содир бўлди. Жиззах вилояти геодемографик ривожланишида хусусан, аҳоли сони динамикасига мамлакатимиздаги иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий ўзгаришлар ўз таъсирини кўрсатади ва ўзига хос демографик вазиятни юзага келтирди.

Жиззах вилояти Ўзбекистон Республикасининг маъмурий бирлиги ҳисобланиб, унинг майдони 21,21 минг км² ни ташкил қилади (Республикада 5ўринда). Аҳолиси 1,382 минг киши (2022 йил, январь), аҳолиси сони бўйича республикада 12-ўринда туради. Аҳоли зичлиги 1км² да 64,5 киши. Маъмурий-ҳудудий бўлинишига кўра, 12 та туман, 6 та шаҳар, 42 та шаҳарча 524 та қишлоқ аҳоли пунктларидан иборат.

Жиззах вилояти қишлоқ манзилгоҳларининг ҳудудлар бўйлаб жойланиши ўзига хос хусусиятга эга. Айниқса, қишлоқ жойларнинг нотекис тақсимланиши, тоғ ва тоғолди ҳамда текисликда тарқалиши бунга яққол мисолдир. Шу билан биргаликда, долзарб масала ҳамдир. Боиси, аҳоли манзилгоҳларининг чегараси, катта-кичиклиги, бажарадиган функцияси, уларнинг аҳолиси сони динамикаси, демографик ҳолати бир-биридан кескин фарқ қилади.

Масалан, XX аср ўрталаригача йирик қишлоқлар асосан тоғ ва тоғ олди зоналарида жойлашган бўлиб, Мўғол, Сартюз, Ойқор, Боғишамол каби қишлоқлар Сангзор водийсида, Ғўбдун, Кўкбулоқ, Мирзабулоқ ва бошқа қишлоқлар Ғаллаорол текислигида, Ғаллакаор, Гулшан, Чорвадор, Омонгелди, Қизилқум, Қораобод, Эшбулоқ сингари бир қанча қишлоқлар эса Зомин ва Нурота тоғ олди ҳудудларида лентасимон кўринишда шаклланган. Қишлоқларнинг бундай ҳудудий ташкил топгани аҳолининг катта - кичик сой ва дарёлар атрофида, сувга яқинроқ жойлашишга бўлган интилишидир [3].

Бугунги кунда, қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари айниқса, тоғ ва тоғолди туманларда аҳоли сони табиий ўсиш ҳисобига юқори бўлса, текислик ҳудудлари жумладан янги ўзлаштирилган ҳудудлардаги аҳолининг бир манзилдан иккинчи манзилга аниқроғи, марказ ҳудудларга интилиши туфайли аҳоли ўсиши қисқариб бораётганлигини кўриш мумкин.

Жиззах вилояти аҳолисининг ўсишида ҳоҳ тоғли, ҳоҳ текислик ҳудудидан қатъий назар, маълум ҳудудий тафовутлар мавжуд бўлиб, вилоят туманлари табиий ҳамда ижтимоий-иқтисодий шароитларига боғлиқ ҳолда бир-биридан фарқ қилади. Олиб борилган кузатувлар натижаси шуни кўрсатадики, вилоят ҳудудий бирликлари аҳолисининг ўсиш суръатлари бўйича қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1-жадвал

Жиззах вилояти аҳолисининг 2010-2022 йиллардаги ўсиш суръатлари

Ҳудудлар	2010, Аҳоли сони	2022, Аҳоли сони	Аҳолининг ўртача ўсиши,%	Аҳолининг ўртача кўпайиш суръати,%	Аҳоли сонининг ўртача йиллик кўпайиш суръати, (%)* [1]
Жиззах вилояти	1116800	1443400	129,2	29,2	2,0
Жиззах шаҳри	146700	186900	127,4	27,4	1,85
Арнасой	39100	47300	121,0	21,0	1,50
Бахмал	125500	163200	130,0	30,0	2,05
Ғаллаорол	139100	179100	128,8	28,8	1,95
Шароф Рашидов	171500	230600	134,5	34,5	2,30
Дўстлик	55000	67700	123,1	23,1	1,60
Зомин	138700	171300	123,5	23,5	1,65
Зарбдор	53800	90400	168,0	68,0	4,05
Зафаробод	42200	51600	122,3	22,3	1,55
Мирзачўл	41600	53500	128,6	28,6	1,95
Пахтакор	62400	77500	124,2	24,2	1,65
Фориш	77000	95300	123,8	23,8	1,65
Янгиобод	24200	29000	119,8	19,8	1,40

Манба: Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

*Аҳоли сонининг ўртача йиллик кўпайиш суръати Айрапетов бўйича ҳисобланди.

Аҳоли сони жиҳатдан вилоят ҳудудларини гуруҳлаштирсак, ўрганилган 2010-2022 йиллар давомида бироз фарқ қилади холос. Аҳоли сонига кўра, 2010 йилда энг юқори аҳоли сонига эга бўлган ҳудудлар Бахмал, Зомин, Ғаллаорол, Жиззах шаҳри, Шароф Рашидов бўлиб, жами аҳоли сони 122,4 мингдан 171500 кишигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олади. Бу гуруҳга мансуб ҳудудлар аҳолиси вилоят аҳолисининг 64,6 фоизини ташкил этади. Ўрта гуруҳга фақатгина Фориш тумани мансуб бўлиб, 77,0 минг аҳолига эга, жами вилоятдаги аҳоли улушининг 6,9 фоизини ўзида жамлаган (1-жадвал).

Учинчи энг қуйи гуруҳга 7 та туман киритилиб, 24,2 мингдан 73,3 минг кишигача бўлган аҳолини ўз ичига олган, бу эса жами аҳолидаги улушининг 28,5 фоизига тенг. Кейинги 2022 йилда аҳоли сони гуруҳларида Фориш тумани қуйи гуруҳга, Бахмал тумани эса юқори аҳоли сони гуруҳидан ўрта гуруҳга тушиб қолган. Қолган ҳудудларда гуруҳлар бўйича аҳоли сони бўйича кўрсаткичлар ўзгариб борсада, гуруҳлардаги ўрни ўзгармаган.

2-жадвал

Аҳолининг ўртача йиллик кўпайишига кўра гуруҳланиши

Гуруҳлар	Ўртача йиллик кўпайиш суръати, %о. 2022 йил* [1]	Ҳудудлар	Шундан, фақат тоғли ҳудудлар
Юқори ўсиш суръатига эга	2,1 – 4,05	Шароф Рашидов, Зарбдор	Бахмал
Ўртача ўсиш суръатига эга	1,71 – 2,0	Жиззах шаҳри, Мирзачўл	Ғаллаорол
Паст ўсиш суръатига эга	1,40 – 1,70	Арнасой, Зафаробод, Дўстлик, Пахтакор,	Янгиобод, Фориш, Зомин

Манба: Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

*Аҳоли сонининг ўртача йиллик кўпайиш суръати Айрапетов бўйича ҳисобланди.

Шароф Рашидов тумани – Жиззах вилоятининг марказида жойлашган. Майдони 1320 км² ни ташкил қилиб, вилоятда майдони бўйича 5-ўринни эгаллайди. Шароф Рашидов тумани аҳолиси вилоят аҳолиси бўйича энг юқориси ҳисобланади. Ўтган 2022 йилда туман аҳолиси 230,6 минг кишини ташкил этиб, вилоят аҳолисининг 16 фоизини ўзида жамлаган. 2010-2022 йилларда туман аҳолисининг мутлоқ ўсиши 59,1 минг кишига, ўртача йиллик ўсиши эса 34,5% га етган. Марказда иш фаолиятини юритаётган аҳолининг бевосита шаҳарда эмас, шаҳар ёни ҳудудларда тўпланиши, шаҳардан ташқарида уй-жой қурилишининг ортиб бориши, Жиззах эркин иқтисодий зонасининг ташкил этилиши, узоқ вақт давомида меҳнат ресурсларининг ишлаб чиқаришда иштирок этиш мақсадида чекка ҳудудлардан марказга интилиши, ишлаб чиқаришнинг бошқа туманларга нисбатан юқорироқ эканлиги туфайли Жиззах шаҳрига ёндош бўлган Ш.Рашидов тумани аҳоли сонининг бевосита ўсиб боришига сабаб бўлади.

Бинобарин, вилоят туманларининг асосан қишлоқ хўжалик ихтисослашуви ва саноат ишлаб чиқариш корхоналарининг аҳолини иш билан таъминлашда чекланганлигини эътироф этилса, кўчиб кетувчилар сонининг ортиқлиги тушунарли бўлади [2].

Аҳоли сони юқори бўлган иккинчи ҳудуд Жиззах шаҳри бўлиб, аҳолиси 186,9 минг кишини ташкил этади. Жиззах шаҳри вилоятнинг бошқарув марказилиги, бир қанча шаҳар функцияларига эга эканлиги, вилоят ишлаб чиқариш тармоқлари ва хизматлар билан боғлиқ корхона ва ташкилотларнинг асосий қисми шу ҳудудда жойлашганлиги билан характерланади. Маълумот ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, 2010 йилда Жиззах шаҳрида жами 2668 та корхона ва ташкилотлар рўйхатга олинган бўлса, 2022 йилга келиб, уларнинг умумий сони 7743 тага етди. Бу вилоятдаги корхона ва ташкилотлар жамланмасининг 27,9 фоизини ташкил қилиб, асосий қисми пандемиядан кейин барпо этилган корхоналар ҳисобланади.

Тадқиқ этилаётган тоғли ҳудудлар ичида аҳоли сони Ғаллаорол, Зомин ва Бахмал туманларида юқори бўлиб, аҳолининг ўсиш суръати ҳамда демографик жараёнларнинг ривожланишида ҳам ижобий кўрсаткичларга эга. Аммо, Фориш ҳамда Янгиобод туманлари тўғрисида бундай дея олмаймиз.

3-жадвал

Жиззах вилояти қишлоқ туманлари аҳолисининг жойлашуви (2022)

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг км ²	Қишлоқ аҳолиси, минг киши	Қишлоқ аҳоли пункт-лари	Зичлиги	
				Аҳоли зичлиги, киши	Қишлоқлар зичлиги, 1 км ² ҳудудга
Арнасой	0,48	31	10	99	20,8
Шароф Рашидов	1,32	140,5	36	175	27,3
Дўстлик	0,45	39,1	8	150	17,8
Зарбдор	0,71	40,3	19	127	26,8
Мирзачўл	0,48	23,6	7	111	14,6
Зафаробод	0,52	28,1	8	99	15,4
Пахтакор	0,38	39,9	20	204	52,6
Тоғли туманлар					
Бахмал	1,86	119	100	88	53,8
Ғаллаорол	1,95	116,4	107	92	54,9
Зомин	2,67	89,8	74	64	27,7
Фориш	9,56	77,6	111	10	11,6
Янгиобод	0,72	22,8	24	40	33,3

Манба: Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

Бунинг боиси, Фориш тумани майдони жиҳатидан вилоятда етакчиликка эга бўлсада, аҳоли сони динамикаси ва соф демографик жараёнларда анча оқсайди. Қолаверса, туман қишлоқ аҳоли пунктлари (111 та) бўйича ҳам бошқа туманларга нисбатан олдинда эканлиги ҳам унинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади.

Юқоридагиларни инобатга олсак, вилоят қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари текислик ва тоғ-тоғолди минтақасида географик ва демографик хусусиятларига қараб ажралиб туради. Улардаги аҳоли сони динамикаси, табиий ҳамда меҳаник ҳаракатидаги ўзгаришлар ҳудудларни иқтисодий-ижтимоий соҳаларнинг барқарорлигини таъминлашда муҳим. Аҳолиси ўсиб бораётган қишлоқ ҳудудларда айниқса, таълим ва тиббиёт соҳасини янада кенгайтириш, меҳнат ресурсига нисбатан иш ўринларини кўпайтириш, барқарор иш жойлари билан таъминлаш лозим. Бугунги кунда жаҳон тажрибаси ҳам бунга яққол мисол бўла олади. Боиси, қишлоқ жойларда муносиб иш ўринларининг йўқлиги, инфраструктуранинг тўғри йўлга қўйилмаганли, ижтимоий соҳаларнинг шаҳар жойларга нисбатан ривожланишдан ортда қолаётганлиги натижасида аҳолининг қишлоқларни жойларни тарк этиши билан характерланмоқда.

Фойладанилган адабиётлар:

1. Айрапетов А. М. Таблицы исчисления среднегодовых темпов роста, прироста и снижения. - Москва : Статистика, 1971.
2. Ҳайдарова С.А. Жиззах вилоятида аҳоли миграция ҳаракатларининг вужудга келиш масалалари. Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 40-жилд. Илмий мақолалар тўплами. Тошкент, 2012 йил. 91-бет.
3. Жиззах вилояти тоғли ҳудудлар қишлоқларининг ривожланиш хусусиятлари. <https://jizzax.uz/131-zhizzah-viloyati-toli-ududlar-ishlolarining-rivozhlanish-hususiyatlari.html>

ҲУДУДЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА КЛАСТЕР МЕХАНИЗМИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ БЎЙИЧА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА

Ахмедиева Алия Тохтаровна
и.ф.д., ТДИУ хузуридаги “Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари” илмий тадқиқот маркази
Рахимходжаева Нодира Саидахрамовна
ТДИУ хузуридаги “Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари” илмий-тадқиқот маркази мустақилик изланувчи

Кластер сиёсати ва амалиёти соҳасидаги жаҳон тажрибасини ўрганиш барқарор иқтисодий ўсиш ва минтақаларнинг ижтимоий ривожланишига ҳисса қўшган муваффақиятли стратегиялар, воситалар ва механизмларни аниқлаш имконини беради. Ушбу тажрибани таҳлил қилиш миллий